

ग्रामस्वच्छता अभियानातील शौचालयाचा इतिहास व भारतातील

सद्यस्थितीचा अभ्यास

डॉ. राजू शेषराव पोपळघट

विभागप्रमुख, समाजशास्त्र विभाग

राजर्षी शाहू कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय पाथी

ता. फुलंब्री जि.छ. संभाजीनगर

संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून भारतभर विविध उपक्रम राबवले जातात. या उपक्रमाच्या माध्यमातून गावाच्या विकासाबरोबर व्यक्तीचा सर्वांगीण विकास केला जातो. वैयक्तिक स्वच्छता, घरा सभोवतालील स्वच्छता, शौचालय वापर सक्ती, सांडपाणी व्यवस्थापन, कचरा व्यवस्थापन, ओला कचरा व सुका कचरा वेगळा करणे, परसबाग, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, शैक्षणिक सुविधा, सांस्कृतिक कार्यक्रमाच्या माध्यमातून विद्यार्थ्यांचा सर्वांगीण विकास, अंधश्रद्धा निर्मूलन, व्यसनाधीनतेस आळा घालण्यासाठी विविध मंडळे, वृक्षतोड बंदी, शेतीस उपयुक्त जोडव्यवसाय, ठिबक सिंचन, डोंगरावरील पाणी चर खोदून जमिनीत मुरवणे अशा वेगवेगळ्या उपक्रमांच्या माध्यमातून गावाचा व व्यक्तीचा विकास करण्यात येतो. ज्या गावांमध्ये “संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियान” राबवले गेले ते गाव स्वयंपूर्ण झालेले आपणास दिसून येते. वरील सर्व उपक्रमांमध्ये संत गाडगेबाबा ग्रामस्वच्छता अभियानातील अत्यंत महत्त्वाचा उपक्रम म्हणजे शौचालयाचा वापर व सक्ती करणे होय. शौचालय बांधकाम त्याचे वापराबाबत अनेक नीयम व चर्चा केली जात होती. काही समाजातील व्यक्तींची शौचालय घरात स्वयंपाक घराजवळ किंवा बैठकी जवळ कसे बांधावे आणि त्याचा वापर केल्यास घरात घाण निर्माण होते अशी मानसिकता होती परंतु हा समज चुकी चाठरवल्या गेला. शहरी भागात घरात अगदी स्वयंपाक घराच्या बाजूला बैठकी शेजारी शौचालय असतात परंतु शहरातील व्यक्ती तसा विचार करत नाही. या बाबीचा ग्रामीण भागातील नागरिकांनी विचार करणे आवश्यक आहे. शौचालया बाबतच्या शहरी सवयी ग्रामीण नागरिकांनी स्वीकारणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात शौचालय बांधकाम व त्याच्या वापराबाबत जाणीव जागृतीचा अभाव दिसून येतो. भारतीय परंपरेनुसार प्रत्येक गावाला शौच विधीसाठी महिला व पुरुषांसाठी वेगवेगळ्या खुल्या व मोकळ्या जागा

सोडलेल्या होत्या. स्त्री पुरुष वेगवेगळ्या दिशांनी शौच विधीसाठी जात असत. परंतु जसजशी लोकसंख्या वाढू लागली तसतसी पूर्वीची गावा भोवतालिल गावठाणे किंवा मोकळी जागा कमी पडू लागली. गावालगतची शेती शौच विधीसाठी वापरली जात होती तेथे देखील आता वस्ती तयात होत आहे त्यामुळे स्वच्छतेचा प्रश्न अधिकच गंभीर बनत चालला आहे. पुरुष कुठेतरी लांब जाऊन विधी करू शकतो. परंतु महिलांची मोठी अडचण निर्माण होते महिलांना रात्री-अपरात्री, वेळी- अवेळी दूरवर शौच विधीसाठी जावे लागते त्यामुळे महिलां सोबतच विंचू व सर्पदंश होणे, छेडछाड होणे असे प्रकार घडतात त्यातून त्यांची सुरक्षितता धोक्यात येते. तसेच त्यांना पोटाच्या व किडनीच्या भयावह आजारांना सामोरे जावे लागते. महिला आजारी पडल्यानंतर कुटुंबात अनेक समस्या निर्माण होतात कुटुंबाची क्रयशक्ती कमी होऊन विविध नुकसान सहन करावी लागते. म्हणून शौचालयाच्या संदर्भात आंतरराष्ट्रीय स्तरावर वेगवेगळे प्रयत्न केल्याचे आढळून येते. कारण ग्रामीण भागामध्ये पूर्वी पार आलेली जी परंपरा आहे त्या परंपरेच्या माध्यमातून शौच विधीसाठी सर्व लोक बाहेर जात होते. यामुळे दुर्गंधी व विविध किटाणूंचा जन्म होऊन आजूबाजूला वातावरणामध्ये रोगराई पसरत होती. यामुळे लोकांची शारीरिक व आर्थिक हानी मोठ्या प्रमाणात होत होती. या मुळे शौचालयाचे महत्त्व प्रतेक देशात वाढले. शौचालयाचा इतिहास हा फार पुरातन असल्याचे आपणास दिसून येते. मानवी शरीराच्या विविध अवयवाकडून सर्वोत्तम प्रकारे कार्य पार पाडले जाते. शौच विधी हे त्यापैकी मानवी शरीराचे अत्यंत महत्त्वाचे कार्य आहे. परंतु मानव त्या शौच विधी कार्याला दुय्यम स्थान देतो. नोबेल पारितोषिक विजेते व आरोग्य क्षेत्रातील तज्ञ चार्ल्स रिचर्ड म्हणतात की, “शरीराच्या विविध अवयवाप्रमाणे शौच विधी सुद्धा एक अनिवार्य क्रिया आहे. त्या क्रियेबाबत व्यक्ती बेजबाबदार

आहे. मानव त्याचे महत्त्व नाकारू शकत नाही". मानवाला शौच विधी व्यवस्थित झाला नाही तर मानवाचं मन कुठल्याही कामांमध्ये लागत नाही त्याचा इतिहास खालील प्रमाणे आहे.

प्राचीन कालखंडातील शौचालयाची व्यवस्था :-

प्राचीन कालखंडामध्ये अश्मयुगात दगडापासून बनवलेली शौचालय किंवा शौचपाट्या अस्तित्वात होत्या. "प्राचीन इजिप्तीयन श्रीमंत लोकांच्या घरात उच्च प्रतीच्या दगडापासून बनवलेली न्हानी घर व त्याला लागून शौचालय होती. त्याला गरीब व्यक्ती ही अपवाद नव्हता. गरीब व्यक्तीच्या कुटुंबात लाकडापासून बनवलेली व त्याला शौच विधीसाठी एक छिद्र पाडलेली शौचालय होती. लाकडापासून, संधूकाप्रमाणे शौच पेटी तयार करून त्याचा शौच विधीसाठी वापर केला जात होता. त्याच पेटीच्या मैल्याने भरल्यानंतर त्या नागरिक स्वतः गावाबाहेर नेऊन रिकाम्या करत असत. रोमन राज्यात पावसाचे पाणी अडवून ते जमिनीत मुरवण्याचे तंत्र विकसित होते. तसेच रोमन काळात सार्वजनिक शौचालय अस्तित्वात असल्याचे पुरावे सापडतात. आठव्या शतकात (सिटी ऑफ डॉव्हिड) जेरुस्लेम मध्ये दगडापासून शौचालय बनविण्यात आल्याचे पुरावे सापडतात."¹ याचा संबंध मोहेंजोदडो हडप्पा संस्कृतीशी येतो म्हणजे नैसर्गिक संसाधनापासून शौचालय बनविण्याचे तंत्र प्रथम प्राचीन काळामध्ये भारतीयांना अवगत होते.

मध्ययुगीन कालखंडातील शौचालयाची व्यवस्था :-

प्राचीन कालखंडानंतर बाराव्या शतकात दगड व लाकडापासून शौचालय बनवण्याचे तंत्र विकसित झाल्याचे दिसून येते. प्राचीन काळातील दगड व लाकूड यापासून वेगवेगळी शौचालय बनवण्याचे तंत्र होते तर बाराव्या शतकात दगड व लाकूड दोन्ही साधने मिळून शौचालय बांधण्याचे तंत्र विकसित झाले. दगड व लाकूड यापासून पाटा तयार करून त्यावर स्वच्छ बसविण्यासाठी उत्तम प्रतीचे असं तयार केले जात होते यामुळे घरातील वयोवृद्ध व्यक्तींना देखील शौचालयाचा फायदा होत होता.

आधुनिक काळातील शौचालयाची व्यवस्था :-

"प्राचीन व मध्ययुगीन कालखंडा नंतर आधुनिक काळामध्ये इ.स. 1596 मध्ये जॉन हॉरींगटन यांनी जलयुक्त शौचालयाचा प्रथमच शोध लावला. त्याला सुरक्षित खड्ड्याचे शौचालय (Safety Tank Toilet) असेही म्हणतात. त्यात सुधारणा करून 1775 मध्ये अलेक्झांडर कॅनिंग या व्यक्तीने नवीन फ्लश शौचालय (Flush Toilet) बनविले

नंतर 1778 मध्ये जोसेफ ब्रोदम या व्यक्तीने सुधारित शौचालय प्रतिमान तयार केले. यानंतर 19 व्या शतकात विविध प्रकारच्या सुधारणा होऊन शौचालय सामान्य व्यक्तीपर्यंत पोहोचली."² प्रारंभीच्या काळात काम करण्याच्या ठिकाणी जसे कार्यालय, कारखाने व खाणी या ठिकाणी शौचालय बनविले गेले यामागचा खरा उद्देश म्हणजे कार्य निष्पत्तीत वाढ करणे होय. कर्मचार्यांची कार्यदक्षता वाढविणे कारखान्याचे उत्पादन वाढविणे हा होता. अर्थात लघुशंका किंवा शौचविधी चे नाटक करण्यास कामगारांना वाव नव्हता. इ.स.1775 मध्ये शौचालय बनविण्याचा ठेका अलेक्झांडर यांनी या व्यक्तींना मिळाला. त्यांनी क्रोप्पर वर्कशॉप चेसली येथे शौचालय बनवले. पुढे इ.स. 1819 मध्ये अल्बर्ट गिब्लिन नावाच्या कर्मचार्यांना ठेका मिळाला.

सद्यस्थितीतील शौचालय व्यवस्था :-

वर्तमान काळात आधुनिक पद्धतीने पहिले सार्वजनिक शौचालय इ.स. 1852 मधील लंडन येथे जनतेसाठी तयार केले. त्यासाठी लागणारा कागद इ.स. 1857 मध्ये अमेरिकेत तयार करून बाजार विक्रीसाठी आणला. शौचालयासाठी लागणारे कागदाचे गुंडाळीच्या व्यापारास युरोपमध्ये इ.स. 1928 सुरुवात झाली. प्राचीन काळात इजिप्तीयन, ग्रीक, पर्शियन व रोमन इत्यादीच्या घरात शौचालय होती. विशेषतः श्रीमंत व्यक्तीच्या घरातच शौचालय असल्याचे प्रयोगावरून सांगता येते. पैसा किंवा आर्थिक उत्पन्न हा त्यामागचा महत्त्वाचा घटक वाटतो. कालांतराने शौचालय सामान्य व मध्यमवर्गीय व्यक्ती बांधू लागल्यानंतर सुरुवातीला नाली किंवा मोरीवर शौच पाट्या बांधलेल्या होत्या. त्याला आडोसा म्हणून कापडी तावदानाचा वापर केला गेला. तर आधुनिक काळात अत्याधुनिक प्रक्रिया केलेल्या गुळगुळीत दगड, लोखंड व इतर साधनांचा वापर केला जातो.³ यावरून असे दिसून येते की शौचालय ही संकल्पना शहरी भागात उदयास व वापरास आली. परंतु सध्या शौचालय हे ग्रामीण, शहरी सर्व समाजामध्ये वापरल्या जाते. विशेषता शौचालय चा वापरा सुशिक्षित व्यक्ती मोठ्या प्रमाणात करित असून निरीक्षर व्यक्तींना त्याचे महत्त्व कळले नाही असे वाटते.

जगातील पहिली शौचालय संघटना :-

जॉक सिम या व्यक्तीने जगातील शौचालय संघटना 'ना नाफा' ही स्थापन केली.जगातील सर्व मानवांना शाश्वत मानवी आरोग्य व हक्क मिळून देणे ह्या संघटनेचे ध्येय होते. यासाठी उत्तम मानवी आरोग्याचे समर्थन करणे,

नवीन तंत्र शोधणे, शिक्षणाची संधी उपलब्ध करून देणे हे या संघटनेचे लक्ष होते. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर शौचालय बाबत जनजागृती करण्यासाठी 2001 मध्ये जागतिक शौचालय संघटनेची स्थापना सीम यांनी केली. ते विविध राष्ट्रांच्या शासन संस्था, शैक्षणिक संस्था, संयुक्त राष्ट्रांच्या यंत्रणा, संयुक्त आर्थिक क्षेत्र इत्यादींना सहभागी करून घेण्याचा प्रयत्न करित आहेत. जागतिक आरोग्य संघटनेच्या सर्वेनुसार 2008 मध्ये जगातील 40 टक्के लोक स्वच्छता व आरोग्यापासून वंचित आहेत. कोणत्याच राष्ट्रांच्या स्थानिक शासनाकडून लोकांना स्वच्छ पाण्याचा पुरवठा होत नाही या संस्थेकडून खालील कार्य पार पाडली जातात

1. स्वच्छ पिण्याबाबत काळजी घेणे.
2. गरीब व असह्य लोकांना शाश्वत आरोग्यासाठी मदत करणे.
3. लोकांमध्ये स्वच्छता आरोग्य व शौचालय बाबत जागृती निर्माण करणे.
4. विविध व्यक्ती संस्था व शासनाकडून निधी जमा करणे व स्वच्छतेवर खर्च करणे.
5. स्थानिक राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर शाश्वत आरोग्याचा विकास करणे.

जागतिक शौचालय महाविद्यालय :-

जागतिक शौचालय संघटनेचे उद्गाते सिम यांनी जागतिक शौचालय महाविद्यालय सुरू केले. शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वच्छता व आरोग्य बाबत जनजागृती करण्यासाठी

सिंगापूर मध्ये सीम यांनी इ.स. 2005 मध्ये जागतिक शौचालय महाविद्यालयाची स्थापना केली. या महाविद्यालयात उत्तम दर्जाचे शौचालय प्रतिमान स्वच्छता, आरोग्य व नवीन तंत्रज्ञान इत्यादीचे प्रशिक्षण दिले जाते. हे महाविद्यालय सिंगापूर तंत्रनिकेतन संस्थेच्या भागीदारीतून कार्य करित आहे. महाविद्यालयात जागतिक शौचालय संघटनेच्या साह्याने शौचालयाचे महत्त्व आणि त्याच्या व्याप्तीत वाढ करण्याचे काम करित आहेत.

हे महाविद्यालय समाज व्यवस्थेतील तळागाळातील व्यक्तींना शौचालयाबाबत जनजागृती करण्याचे काम जागतिक पातळीवर करत आहे. तसेच जागतिक शौचालय महाविद्यालय एक सामाजिक संस्था म्हणून कार्य करित आहेत. शौचालय स्वच्छता व त्याबाबत उत्तम दर्जाच्या आधुनिक तंत्रज्ञाने विकसित करणे, ग्रामीण व नागरी भागातील व्यक्तीकडे शौचालय असणे म्हणजे पवित्र समजले जात आहे.

भारतातील शौचालयाची स्थिती:-

भारतामध्ये शौचालयाची स्थिती जाणून घेत असताना भारत स्वतंत्र होण्याअगोदर भारतीय जनतेमध्ये शौचालया संदर्भात उदासीनता असल्याची दिसून आले आहे. राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अंतर्गत भारतातील शौचालयाचा वापर व प्रगतीचा इतिहास जाणून घेण्यासाठी 1973 ते 1998 या कालखंडात जवळपास 201 अंतर्गत सर्वेक्षण केले सर्वेक्षणातून प्राप्त झालेली माहिती खालील तक्त्यामध्ये दर्शविण्यात आली आहे.

1973 ते 1988 या कालखंडातील शौचालयाची प्रगती

अ.क्र.	तपासणी फेर्या	सर्वेक्षण कालावधी	शौचालय असलेले कुटुंबाची टक्केवार
1	28 वी	ऑक्टोबर 1973 ते जून 1974	4.00
2	38 वी	जानेवारी ते डिसेंबर 1973	5.9
3	44 वी	जुलै 1988 जानेवारी 1989	8.2
4	49 वी	जानेवारी ते जून 1993	10.2
5	54 वी	जानेवारी ते जून 1998	13

आधार National Sample Survey Report 1999, (Govmt. of India)⁴

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की भारत स्वतंत्र होण्याअगोदर व भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर देखील स्वच्छतेच्या दृष्टीने शौचालयाबाबत शासन व समाजाकडून कोणतेही पाऊल उचललेले गेलेले नाही. परंतु 1993 पासून शौचालय बांधकामाच प्रगती होत असल्याचे दिसून येते.

1998 नंतर भारतातील शौचालयाचा वापर:

भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर 1998 पर्यंत भारतातील विविध राज्यातील लोक शौच विधीसाठी किती दूर अंतरावर जावे

लागत होते याबाबत राष्ट्रीय नमुना सर्वेक्षण अहवालातून असे दिसून आले की, बहुसंख्य नागरिक गावालागच्या खुल्या व इतर जागेचा वापर मोठ्या प्रमाणात करित होते. अर्थातच त्यामुळे मानवी आरोग्य व पेजल याचा धोका निर्माण झालेला होता. त्यामुळे अनेक आजारांना निमंत्रण मिळत होते. तर गावापासून अर्धा किमी पर्यंत व त्यापलीकडे शौच विधीसाठी जाणाऱ्या व्यक्तीचे प्रमाण अधिक होते. एक किमी पर्यंत किंवा त्यापलीकडे शौच

विधीसाठी जाण्याचा महाराष्ट्र राज्याचा प्रथम क्रमांक होता. यावरून असे दिसून येते की 1998 पर्यंत भारतातील ग्रामीण जनतेच्या स्वच्छतेची स्थिती अत्यंत खालावलेली होती. ग्रामीण नागरिकांमध्ये शौचालय व ग्राम स्वच्छतेबाबत कोणतीही जाणीव जागृती नव्हती दूर अंतरावर शौच विधीसाठी जावे लागत असल्यामुळे व्यक्ती आपला बराच वेळ शौच विधीसाठी घालवीत असावेत. उघड्यावरील शौच विधी मुळे आजार वाढवून घेण्याचे प्रमाण अधिक असावे असे म्हणता येते.

कालांतराने 2011 नंतर ग्रामस्वच्छता अभियानाच्या माध्यमातून गावोगावी वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबर सभोवताली स्वच्छतेला महत्त्व दिल्या गेले. स्वच्छ पिण्याचे पाणी, शौच विधीसाठी शौचालयाचा वापर हे सक्तीचा केल्यागेल्यामुळे आता महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये आजाराचे प्रमाण कमी झालेले आपणास दिसून येते. जो व्यक्ती सोचविधीसाठी शौचालयाचा वापर करणार

नाही त्या व्यक्तीस ग्रामपंचायतीमार्फत आर्थिक स्वरूपाचा दंड आकारला जाऊ लागला त्यामुळे काही गाव 100% हागणदारी मुक्त झालेली आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

1. वाघेला अनिल एस. - स्वच्छता का समाजशास्त्र २०१५, कल्पाच पब्लिकेशन, दिल्ली पृष्ठ क्रमांक 185
2. वाघेला अनिल एस. - स्वच्छता का समाजशास्त्र २०१५, कल्पाच पब्लिकेशन, दिल्ली पृष्ठ क्रमांक 186
3. www.Localhistories.org/toilets.html.
4. National Sample Survey Report 1999, (Govmt.of india)
5. डॉ. पंथ डी.सी.- भारत मे ग्रामीण विकास
6. डॉ. पोले का. महाराष्ट्रातील पंचायती राज आणि महिला आरक्षण २००९ अरुण प्रकाशन लातूर
7. योजना- जुलै 2018 महाराष्ट्र शासन